

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗΣ

*Ένα αστόπαιδο στο σχολειό
του Καραγκιόζη*

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗΣ

*Ένα αστόπαιδο στο σχολειό
του Καραγκιόζη*

ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ

Θέση υπογραφής δικαιούχου δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας
εφόσον αυτή προβλέπεται από τη σύμβαση

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Λογοτεχνικά δοκίμια
Γιάννης Κιουρτσάκης, *Ένα αστόπαιδο στο σχολείο του Καραγκιόζη*
Σχέδια: Klaus Vrieslander (1909-1944)
Υπεύθυνη έκδοσης: Υβόνη Καρύδη
Επιμέλεια-διορθώσεις: Ευαγγελία Δάλλκου
Σελιδοποίηση: Κωνσταντίνος Καπένης
Φιλμ-Μοντάζ: Μαρία Ποινιού-Ρένεση
Copyright © Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη)
και Γιάννης Κιουρτσάκης, Αθήνα, 2019
Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη,
Αθήνα, Νοέμβριος 2019
KET Γ607 ΚΕΠ 794/19
ISBN 978-960-16-8469-7

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Τ.Θ. 1213,
ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Μνήμη Ἀγγελου Δεληβορριά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	11
<i>Αναζητώντας τη χαμένη Ελλάδα</i>	13
Η κοινωνική και πολιτική σάτιρα του Καραγκιόζη .	21
<i>Άραγε ξεπερνιέται με το γέλιο ο διχασμός;</i>	34
Η καθαρεύουσα στον Καραγκιόζη: «Λόγιες» διαστρεβλώσεις και λαϊκές αντιστάσεις	40
<i>Καημένος τόπος!</i>	74
Ο αγνοημένος πρωτοπόρος και η αγέννητη παράδοση	78
<i>Γινόμαστε περισσότερο ο εαυτός μας όταν φιλοξενούμε μέσα του τον άλλον</i>	94
Ιθαγένεια και διεθνικότητα στον Καραγκιόζη	98
<i>Ο άνθρωπος πίσω από τον μπερντέ I</i>	112
Ο Καραγκιόζης είναι ο ίδιος ο καραγκιοζοπαίχτης . .	113
<i>Ο άνθρωπος πίσω από τον μπερντέ II</i>	121
<i>Ο άνθρωπος πίσω από τον μπερντέ III</i>	124
Σωτήρης Σπαθάρης (1892-1974).	126
<i>Μια γνήσια πολιτιστική δημοκρατία</i>	128

<i>Ταξίδι στην άκρη του γέλιου</i>	131
<i>Μήπως το Τρομερό είναι η αρχή του Ωραίου: μια αντιστικτική προσέγγιση στο γκροτέσκο με αφετηρία τον Καραγκιόζη.</i>	135
<i>Όταν η λαϊκή παράδοση φωτίζει το νεωτερικό εθνικό μας δράμα</i>	149
<i>Το μπόλι του νεωτερισμού και η γονιμότητα της παράδοσης (Ένα παράδειγμα από τον Καραγκιόζη του Αντώνη Μόλλα).</i>	154
<i>«Ο Καραγκιόζης παίζει πάντα εντός μου»</i>	169
<i>Μελετώντας σαράντα χρόνια τον Καραγκιόζη: Προσωπικός απολογισμός</i>	172
<i>Μήπως η Ελλάδα μπορεί να γίνει μυθιστόρημα;. . .</i>	187
<i>Το προσωπείο και το πρόσωπο: Από το λαϊκό θέατρο στο μυθιστόρημα</i>	189

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Με τούτο το βιβλίο εγκαινιάζεται η σειρά μιας επιλογής από κείμενα που έχω δημοσιεύσει σε περιοδικά ή ανακοινώσω σε διάφορες περιστάσεις, από το 1976 έως σήμερα – θα κατανεμηθούν ανά θεματική ενότητα σε χωριστούς τόμους. Το κοινό νήμα που τα συνδέει θα μπορούσε να είναι και ο γενικός τίτλος της σειράς: οι δρόμοι της δημιουργίας. Αυτό αποτελεί –το συνειδητοποιώ αναδρομικά– τον άξονα όλης της ερευνητικής και λογοτεχνικής δουλειάς μου: είτε μιλώ για την προφορική λαϊκή δημιουργία, είτε για τη μαθητεία μου στο μυθιστόρημα, είτε για τους δασκάλους και τους φίλους μου, είτε για τη σημερινή δοκιμασία του πολιτισμού μας στην Ελλάδα, την Ευρώπη και την οικουμένη.

Ο ανά χείρας τόμος ξεκινά με την πρώτη μου εμφάνιση στα ελληνικά γράμματα, με αφετηρία την έρευνά μου γύρω από τον παρεξηγημένο και συχνά καταφρονεμένο Καραγκιόζη. Κι όμως... Τα ζητήματα που ανακινεί είναι όχι απλώς ποιήματα και άκρως ενδιαφέροντα, αλλά κρίσιμα για να κατανοήσουμε τη βαρύνουσα θέση της λαϊκής κουλτούρας στον τόπο μας και τα παράδοξα του νεοελληνικού πολιτισμού· με άλλα λόγια, για να γνωρίσουμε καλύτερα ποιοι είμαστε εμείς, οι σύγχρονοι Έλληνες. Από αυτό το υπαρξιακό ερώτημα ξεπήδησε η προσωπική μου αναζήτηση, πάει μισός αιώνας.

Ανάμεσα σε πολλά κείμενα –άρθρα, μελετήματα, ομιλίες...–

διάλεξα δέκα που αναδεικνύουν –ελπίζω δίχως πολλές επικαλύψεις– τις πολλαπλές όψεις του θέματος και τους σταθμούς της έρευνάς μου. Ξαναδιαβάζοντάς τα, βλέπω να συνυφαίνονται στενά μια εξιστόρηση της πνευματικής πορείας μου, η ανάκληση του κλίματος μιας εποχής και ο στοχασμός για την Ελλάδα που έφυγε, για κείνην που ήρθε, ίσως ακόμα και για κείνην που έρχεται.

Ευγνωμονώ την Άννα Πατάκη, που, έχοντας συλλάβει καιρία το πνεύμα του σχεδίου μου, μου έδωσε τη γόνιμη ιδέα να αντικαταστήσω την εισαγωγή που είχα κατά νου με ένα αυτοβιογραφικό προοίμιο και παρέμβλητα ιντερμέδια ανάμεσα στα παλιά δημοσιεύματα. Τούτο «έδεσε» το βιβλίο, δίνοντάς του βαθύτερη συνοχή κι έναν πιο προσωπικό τόνο. Την ευχαριστώ θερμά και από αυτή τη θέση.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στην Υβόνη Καρύδη, που επιμελήθηκε με αφοσίωση την άρτια εμφάνιση του βιβλίου, και στην Ευαγγελία Δάλκου για τις υποδειγματικές της διορθώσεις και την προσαρμογή της παλαιότερης ορθογραφίας μου στη σημερινή. (Τα κείμενα παρουσιάζονται όπως πρωτοδημοσιεύτηκαν, με ελάχιστες διορθώσεις και τροποποιήσεις.)

Δυο λόγια, τέλος –λόγια αμήχανα–, για τη σύντροφο της ζωής μου, τη Ζιζέλ. Σ' εκείνην οφείλω, ούτε λίγο ούτε πολύ, την ύπαρξη αυτού του βιβλίου, όπως και όλων όσα έχω δημοσιεύσει έως σήμερα. Η ευγνωμοσύνη μου στο πρόσωπό της δεν χωράει σε μια λέξη ούτε σε πολλές.

Γ.Κ.

Αναζητώντας τη χαμένη Ελλάδα

Τι γύρευα γυρίζοντας στο Παρίσι εκείνο το καλοκαίρι του 1967; Είχα φύγει σαν κυνηγημένος από την Ελλάδα της απριλιανής χούντας, ενώ κανείς δεν με κυνηγούσε. Είχα αποφασίσει να μη λάβω μέρος στον διαγωνισμό για την πρόσληψη νέων εισηγητών του Συμβουλίου της Επικρατείας, για τον οποίο ήμουν πανέτοιμος – πώς ελέγχεις τη διοίκηση μέσα σε δικτατορία; Και γύριζα στην πόλη που είχε γίνει η δεύτερη πατρίδα μου: εκεί είχα φύγει δεκαοχτώ χρόνων από την Αθήνα: εκεί είχα κάνει τις νομικές σπουδές μου και το μεταπτυχιακό στο Δημόσιο Δίκαιο· εκεί είχε γεννηθεί η αχώριστη σύντροφος της ζωής μου· εκεί είχαμε συναντηθεί και παντρευτεί· εκεί είχα ρουφήξει με όλο μου το είναι την ευρωπαϊκή παιδεία και την καθημερινή χάρη της γαλλικής κουλτούρας. Άραγε δεν θα μπορούσα να αρχίσω εδώ μια δεύτερη ζωή; Να ξεκινήσω πρώτα μια διδακτορική διατριβή, προσμένοντας τη λύτρωση από τον εγχώριο κατακτητή;

Αλίμονο, η χούντα δεν είχε μόνο κάνει στάχτη το όνειρό μου να υπηρετήσω τον τόπο μου – σ' αυτόν έβλεπα τον προορισμό μου· και στη δική του γλώσσα θα έγραφα την ποίηση που ποθούσα. Είχε συθέμελα γκρεμίσει την ιδέα

που είχα για την Ελλάδα: αυτή τη ναυαγισμένη τώρα χώρα μιας πανάθλιας τυραννίας, που είχε αναγνωριστεί απ' όλα τα κράτη του κόσμου. Κι ένιωθα ξένος κι εξόριστος και στο Παρίσι· ξένος κι εξόριστος στον ίδιο μου τον τόπο και παντού στον κόσμο.

Έπειτα, ζώντας στην καρδιά του quartier latin τον Μάη του 1968, αισθάνθηκα τόσο κοντά στα εξεγερμένα παιδιά της Ναντέρ και της Σορβόννης και συνάμα τόσο μακριά τους. Τόσο κοντά: το συγκλονιστικό ζητούμενο του Ρεμπώ «Να αλλάξουμε τη ζωή», που τα εμφύχωνε, ήταν και το δικό μου – εμένα που είχα δει τις «αστικές» φιλοδοξίες μου να καταρρέουν από τη μια στιγμή στην άλλη· το ίδιο και η ρήση του Λωτρεαμόν «Να γίνει η ποίηση απ' όλους» – αίτημα μιας δημιουργίας συλλογικής, που φώλιαζε επίσης στην καρδιά της παρισινής εξέγερσης και στριφογύριζε ήδη στο μυαλό μου. Κι όμως, συνάμα τόσο μακριά: τι σχέση είχα εγώ με αυτά τα κακομαθημένα αγόρια και κορίτσια που απολάμβαναν την ελευθερία της «αστικής» γαλλικής Δημοκρατίας και ξαφνικά τολμούσαν να ζητάνε το αδύνατο(!), εγώ που τρωγόμουν από ενοχές για τον γονατισμένο τόπο μου και για τους φίλους μου που υπέμεναν βασανιστήρια στα μπουντρούμια της Αθήνας.

Όχι λιγότερο απόμακρη ήταν η σχέση μου με τους Έλληνες «εμιγκρέδες» που συνάζονταν κάθε βράδυ στα καφενεία του Παρισιού και συζητούσαν ατέρμονα πώς θα ανατρεπόταν η δικτατορία. Οι καβγάδες τους μου φαινόταν εκτός τόπου – κυριολεκτικά. Τα διλήμματά τους (ένοπλη εξέγερση; μαζικό κίνημα; κτλ.) φαντασιοκοπήματα. Τι σόι αντίσταση θα έκαναν; Και πώς μπορούσα να βοηθήσω εγώ, ο μοναχικός, που έτρεμα τους χαφιέδες; Η αντίστα-

ση δεν θα 'πρεπε να ξεκινήσει από την Ελλάδα; Κατά βάθος, διαισθανόμουν, όλο και πιο καθαρά με το πέρασμα του χρόνου, ότι αντίσταση αληθινή, ικανή να συσπειρώσει ένα σημαντικό τμήμα του λαού που θα ανέτρεπε το δικτατορικό καθεστώς από τα κάτω, δεν φαινόταν στον ορίζοντα. Όπως δεν φάνηκε ως το τέλος.

Στα τέλη του '68 η ανοιξιάτικη «επανάσταση» είχε ξεθυμάνει και οι Γάλλοι ρίχνονταν με τα μούτρα στη φρενίτιδα της κατανάλωσης που τόσο αμφισβητούσαν οι εξεγερμένοι. Κι εγώ μαράζωνα. Δεν είχα πια καμιά διάθεση για διατριβή, ούτε να φάξω για δουλειά σ' αυτόν τον τόπο που μου φαινόταν ξάφνου ολότελα ξένος (ναι, όπως και η Ελλάδα!). Ένιωθα πως δεν είχα πια καμιά θέση στον κόσμο που χτιζόταν γύρω μου. Το πρωί, όταν η Ζιζέλ ξεκινούσε για το πανεπιστήμιο Σανσιέ, όπου σπούδαζε κοινωνιολογία, έμενα κλεισμένος στην κάμαρά μου καπνίζοντας και ακούγοντας παλιά ρεμπέτικα από δίσκους 45 στροφών. Συλλογιζόμουν τους περιθωριακούς, κατατρεγμένους, χιλιοτυραννισμένους ανθρώπους που μαζεύονταν στους τεκέδες κι έφτιαχναν αυτά τα τόσο γνήσια, τόσο σπαραχτικά τραγούδια. Άραγε η φωνή που αντηχούσε μέσα σ' εκείνην του ενός ή του άλλου ρεμπέτη, συνθέτη του ενός ή του άλλου τραγουδιού, δεν ήταν μια πολύ βαθύτερη ομαδική φωνή που ερχόταν από μακριά; Όπως και στα δημοτικά τραγούδια που είχα άλλοτε ακούσει και που η ρηχή αστική τάξη του τόπου μας τα είχε απαρνηθεί – στα ριζίτικα της Κρήτης, τα κλέφτικα της Ρούμελης και του Μοριά, το ηπειρώτικο μοιρολόγι... Μα ναι, στην Ελλάδα η ποίηση είχε γίνει, γινόταν ίσως και σήμερα απ' όλους, σε κάποια απόμερα χωριά! Το ζητούμενο του Λωτρεαμόν είχε ήδη πραγματωθεί εκεί, κι εγώ ο Έλληνας δεν το είχα καταλάβει τόσα χρόνια!

Όποιο κι αν ήτανε το κόστος, τώρα έπρεπε να γυρίσω πάλι εκεί! Και η Ζιζέλ, που ένιωθε τον πόνο μου, παράτησε με μοναδική αυταπάρνηση τις σπουδές της για να με ακολουθήσει στη νέα –διπλή για κείνην– ελληνική μας εξορία. Σ’ αυτή την εξορία δεν είχε ήδη βρει κι εκείνη τη δεύτερη πατρίδα της;

Και πήραμε τα βουνά – στην κυριολεξία. Στα Λευκά Όρη των Χανιών είδαμε τους αϊτούς και τα αγρίμια που χειμαδιάζουν στα «σπηλιαράκια του βουνού» συναντήσαμε σοφούς γέροντες που μας διηγούνταν παλιές ιστορίες· ακούσαμε θεόρατους βρακοφόρους να τραγουδούν τα τραγούδια των προγόνων μου. Στην Έλυμπο της Καρπάθου, όπου δεν είχε φτάσει ο ηλεκτρισμός, βρεθήκαμε στο πανηγύρι του Δεκαπενταύγουστου και αντικρίσαμε το συγκλονιστικό θέαμα ενός χωριού που γινόταν ξάφνου ένα σώμα, με τον κυκλικό χορό αντρών και γυναικών, τις γερόντισσες ολόγυρα, τους μουσικούς στο κέντρο, τα γεροντάκια να παinueύουν ή να πειράζουν το ένα το άλλο, τραγουδώντας μαντινάδες που τις συνέθεταν στο άψε σβήσε. (Αργότερα συγκλονίστηκα για δεύτερη φορά όταν ο καλός μου φίλος εθνομουσικολόγος Παύλος Κάβουρας με πληροφόρησε ότι τη σύναξη του πανηγυριού οι ίδιοι οι Ελυμπίτες την ονομάζουν παρουσία!) Ναι, εδώ η ομαδική δημιουργία ήταν μια χειροπιαστή πραγματικότητα – μια παρουσία.

Επιστρέψαμε στην Αθήνα και ξαναπαίρναμε τα βουνά: Βελούχι, Άγραφα, Πήλιο, Κόζιακας, Πίνδος, Μέτσοβο, Γιάννενα, Ζαγοροχώρια, Κοζάνη, Σιάτιστα, Καστοριά, Βέροια, Χαλκιδική... Ανακαλύπταμε παλιά ερειπωμένα αρχοντικά, ξωκλήσια κρυμμένα στα λαγκάδια, με ολοζώντανες λαϊκές τοιχογραφίες. Η Ζιζέλ φωτογράφιζε, εγώ κρατούσα σημειώ-

σεις για ένα μελλοντικό βιβλίο που δεν ήξερα με τι θα έμοιαζε κι αν θα έβλεπε κάποτε το φως της μέρας. Είχα εγκαταλείψει τα ποιητικά μου σχεδιάσματα που δεν με ικανοποιούσαν. Το επείγον τώρα για μένα ήταν να αναζητήσω έναν τρόπο (άραγε ποιον;) για να μη σβήσει η παρουσία.

Γιατί, στο μεταξύ, η ύπαιθρος ερημωνόταν: στα χωριά δεν υπήρχαν άνθρωποι να μαζέψουν τις ελιές ή να τρυγήσουνε τ' αμπέλια· έμεναν μόνο γριές και γέροι· οι άλλοι έφευγαν ασταμάτητα στις πόλεις και πρώτα στην Αθήνα· την «ανύπαρχτη πολιτεία», καθώς την έλεγα, με τον τρόπο του Έλιοτ. Αλλά εκεί δεν γυριζάμε αναπόφευκτα κι εμείς; Εκεί δεν ήμασταν υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουμε τους «ανύπαρχτους», όπως τους ονόμαζα επίσης, με περισσή περιφρόνηση, «κυβερνήτες» της; Κι όμως, εκείνοι οι «ανύπαρχτοι» βασάνιζαν ανθρώπινα κορμιά, έδιωχναν στην ξενιτιά τα πιο λαμπρά μυαλά του τόπου, φαρμάκωναν τις πιο ευαίσθητες ψυχές αυτών που έμεναν και διέφθειραν ύπουλα το ήθος ενός ολόκληρου λαού, όπως θα το μαθαίναμε καλά τα επόμενα χρόνια, όταν τόσοι συμπατριώτες μας παραδόθηκαν, ανίδεοι και χορτάτοι, στη σαγήνη της ψεύτικης ευημερίας και του φτηνού λαϊκισμού. (Πολύ αργότερα θα συνειδητοποιούσα ότι και οι απριλιανοί πραξικοπηματίες είχαν, αλίμονο, κι εκείνοι ρίζες στο πιο «πρωτόγονο» στρώμα αυτού του ήθους.) Μήπως, μέσα στη νεκρωμένη επίσημη Ελλάδα, η ηγετική τάξη της οποίας –πολιτική και πνευματική– δεν ήταν διόλου αθώα για την επιβολή της δικτατορίας, μπορούσε κάπως να διασωθεί η ζωντανή μαγιά της άλλης, της ανεπίσημης Ελλάδας που έφευγε πια ολοταχώς; Άραγε έξω από τα γνωστά κομματικά ή αντιστασιακά κινήματα δεν υπήρχαν βα-

θύτερες, ενδογενείς δυνάμεις αντίστασης μέσα στον ανώ-
 νυμο λαό;

Και η νεοελληνική πόλη; Μήπως δεν είχε κι εκείνη αντι-
 τάξει άλλοτε τη δική της άρνηση στους κρατούντες, τη δι-
 κή της δημιουργία, τον δικό της λαϊκό πολιτισμό, έστω στις
 παρυφές της, έστω στο περιθώριο – τι άλλο ήταν το ρε-
 μπέτικο;

*

**

Βάλθηκα να διαβάζω τους τρεις τόμους με παλιά φυλλά-
 δια του Καραγκιόζη που είχε δημοσιεύσει το 1971 στον
 Ερμηό ο αξέχαστος πεζογράφος Γιώργος Ιωάννου. Γοητεύ-
 τηκα. Εγώ, που δεν είχα παιξει ποτέ στα παιδικά μου χρό-
 νια Καραγκιόζη, αναπόλησα αμέσως τη μαγεία αλλοτινών
 παραστάσεων που είχα δει, μπόμπιρας, στην Αθήνα ή σε
 χωριά – στη μνήμη μου έχει καρφωθεί ένας εκπληκτικός
 πολύχρωμος, βροντόλαλος Μπαρμπαγιώργος σε κάποιο
 πανηγύρι στην Υπάτη, ενώ τριγύρω ψήνονταν στη σούβλα
 αρνιά και κοκορέτσια που μοσχοβολούσαν. Ένωσα να ξε-
 πηδάει πάλι μέσα μου το ξεκαρδιστικό γέλιο που μ' έπια-
 νε, έντεκα ή δώδεκα χρονών παιδί, όταν βυθιζόμουν στα
 καραγκιοζίστικα φυλλάδια της δεκαετίας του '50 (αυτά
 τα διάβαζα). Μα πέρα απ' όλα τούτα διαισθάνθηκα από
 την πρώτη στιγμή ότι εδώ είχε θησαυριστεί μια κωμική
 γλώσσα αλλόκοτη, ανεξερεύνητη, μέσα στην οποία ο ρεα-
 λισμός της καθημερινής ζωής, ο λόγος της πιάτσας, οι φω-
 νές του δρόμου, οι αντίλαλοι του δημοτικού τραγουδιού,
 της ζακυνθινής καντάδας, του ρεμπέτικου και των ψαλμών
 της Εκκλησίας έσμιγαν με τον γκροτέσκο «υπερρεαλισμό»

ενός κόσμου απόκοσμου, αλλόκοτου, φανταστικού και πληθωρικού, όπου άνθιζαν τα πιο παράτολμα, τα πιο εξωφρενικά λογοπαίγνια και καλαμπούρια, που θύμιζαν το θέατρο του παραλόγου.

Και ρίχτηκα στη μελέτη. Από την Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος –φίλη αλησμόνητη, χαμένη κι εκείνη πρόωρα– δανείστηκα όλη τη συλλογή φυλλαδίων του πατέρα της, καθηγήτῆ Στίλπωνος Κυριακίδη (από αυτήν είχε αντλήσει για την έκδοση του Ερμή ο Ιωάννου): μισή εκατοντάδα φυλλαδίων, από τη δεκαετία του 1920, του Μάρκου Ξάνθου, του Κώστα Μάνου και του Γανιού. Τα φωτοτύπησα όλα και τα διάβασα πολλές φορές, αποδελτιώνοντας καλαμπούρια, επεισόδια και ολόκληρες σκηνές. Το ίδιο έκανα και με τα τριάντα δύο φυλλάδια του Αντώνη Μόλλα που βρήκα στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Συγχρόνως άρχισα να παρακολουθώ ξανά ζωντανές παραστάσεις του θεάτρου σκιών. (Ήδη το καυτό –προπάντων πολιτικά– καλοκαίρι του 1965 είχα πάει κάμποσες φορές στον Καραγκιόζη του Παναγιώτη Μιχόπουλου στην Καλλιθέα: τον είχε «ανακαλύψει» ο Αλέκος Φασιανός, που δούλευε τότε εκεί με τον Βασίλη Σπεράντζα και τον Νίκο Στεφάνου, σε ένα ατελιέ παραχωρημένο από την Εθνική Πινακοθήκη.) Γνώρισα τους Καραγκιόζηδες του Γιώργου Χαρίδημου, του Ευγένιου Σπαθάρη, του Πέτρου Δώριζα, του Θανάση Σπυρόπουλου, του Γιάνναρου, αργότερα του Βάγγου Κορφιάτη, του Μάνθου Αθηναίου, του Δημήτρη Μόλλα, του Ορέστη Βακάλογλου, του Μίμη Μάνου, του Πάνου Καπετανίδη... Ωστε υπήρχαν πάντα καλλιτέχνες που καλλιεργούσαν αυτή την τέχνη, κι ας ήταν αναγκασμένοι να παίζουν τώρα τις περισσότερες φορές για τα παιδιά! Παράλληλα διάβαζα με πάθος πάμπολλα βιβλία

–εθνολογικά, θεατρολογικά, ανθρωπολογικά, σημειολογικά, κοινωνιολογικά, ακόμα και ψυχαναλυτικά– για να προσεγγίσω, εγώ ο αυτοδίδακτος, όσο πιο αξιόπιστα μπορούσα την ουσία αυτού του παράξενου θεάτρου.

Μέσα στην αυτοεξορία μιας χουντοκρατούμενης Ελλάδας η ζωή μου (όπως και η ζωή πολλών εκείνη την εποχή) είχε ξαναρχίσει να αποκτά ένα νόημα – ένα καινούργιο, τώρα, νόημα. Κι ας γκρίνιαζε η μητέρα μου, που με ήθελε διπλωμάτη, δικαστή ή πάντως «επιστήμονα» και μ' έβλεπε να γίνομαι... καραγκιοζολόγος! Αδιάφορο, λίγο λίγο καταστάλαξε στη σκέψη μου το φιλόδοξο σχέδιο ενός τετρατομου έργου με γενικό τίτλο Η γλώσσα του Καραγκιόζη. Στο μεταξύ η χούντα είχε καταρρεύσει σαν χάρτινος πύργος· και το μέλλον έμοιαζε πάλι ανοιχτό. Δύο ή τρία χρόνια αργότερα παρουσίασα σε συνοπτική μορφή το σχέδιό μου στον Αντώνη Καραγιάννη, υπεύθυνο τότε των Εκδόσεων Ολκός, που το υποδέχτηκε με ενθουσιασμό. Αλλά είχα ακόμα πολύ δρόμο μπροστά μου – χρειάστηκε να περιμένω το 1983 για να δω τυπωμένο το πρώτο μου βιβλίο για τον Καραγκιόζη. Και τα χρόνια περνούσαν. Διάφοροι φίλοι μ' έσπρωχναν από καιρό να δώσω επιτέλους ένα δείγμα της δουλειάς μου σε κάποιο καλό περιοδικό. Όπως κι έγινε. Στα τέλη του 1975 η Κάτια Λεμπέση –αγαπητή πρωτοεξαδέρφη και αφοσιωμένη φίλη– με σύστησε στον Χρήστο Παπουτσάκη, εκδότη και διευθυντή του θρυλικού Αντί, στον οποίο πρότεινα το κείμενο που ακολουθεί και που είδε το φως στο τεύχος της 10ης Ιανουαρίου 1976. Ήταν το πρώτο γραπτό που δημοσίευα, εγώ που έγραφα από δεκαπέντε χρονών. Σας αφήνω να το διαβάσετε ασχολίαστο, προτού συνεχίσω.

Η κοινωνική και πολιτική σάτιρα του Καραγκιόζη

ΑΝΑΔΙΦΩΝΤΑΣ ΚΑΠΟΙΑ, δυσεύρετα σήμερα, φυλλάδια του Καραγκιόζη του μεσοπολέμου ανακαλύπτεις φλέβες λαϊκού πνεύματος που, εκτός από τον ανεξερεύνητο εκφραστικό τους πλούτο, έχουν την αξία μιας πολυδιάστατης μαρτυρίας. Μια από τις φανερές, μολονότι όχι η σημαντικότερη, είναι η κοινωνική και πολιτική σάτιρα. Το καλαμπούρι προχωρεί κάποτε εδώ σε διαγνώσεις περίπου απρόσιτες στους «λόγιους» σατιρικούς της εποχής· μας δείχνει έτσι ταυτόχρονα τι δυνατότητες συλλογικής αυτοέκφρασης και αυτογνωσίας προσφέρει ένας ζωντανός ακόμα λαϊκός πολιτισμός, όσο και το βαθύτερο ήθος του φορέα του. Το τελευταίο φανερώνει συχνά μια παθητικότητα, δυσάρεστη ίσως για τον πολιτικοποιημένο αναγνώστη· ωστόσο το ίδιο το γεγονός και προπάντων η αντινομία του με τον αληθινά καταλυτικό χαρακτήρα αυτής της σάτιρας οδηγούν σε σκέψεις που μπορεί να είναι γόνιμες.

Τα κείμενα που εμπνέουν κυρίως τούτο το άρθρο υπογράφονται από τους καραγκιοζοπαίχτες Ξάνθο και Μόλ-

λα και πρωτοβγαίνουν στα 1925. Οι συνθήκες της εποχής είναι γνωστές: η Μικρασιατική Καταστροφή είναι ακόμα νωπή και η προσφυγιά γεμίζει την Αθήνα· η οικονομική κρίση είναι ενδημική· οι καθεστωτικές μεταβολές, η πολιτική ασυναρτησία, τα στρατιωτικά πραξικοπήματα κατάντησαν μια καθημερινή σχεδόν εμπειρία. Βυθισμένες στο άγχος της επιβίωσης, οι λαϊκές τάξεις παρακολουθούν τα γεγονότα με ακοίμητο ενδιαφέρον, αλλά μονάχα σαν παθητικοί θεατές. Οι κοινωνικές ανακατατάξεις είναι βέβαια βαθιές· όμως το εργατικό κίνημα είναι αδύναμο, η ίδια η εργατική τάξη περιορισμένη και τα υπόλοιπα λαϊκά στρώματα δεν έχουν καμιά σχεδόν δυνατότητα αποφασιστικής πολιτικής έκφρασης. Από πολιτισμική αντίθετα άποψη αυτά τα στρώματα διαθέτουν ακόμα πλατιά περιθώρια να μιλήσουν τον «δικό τους» λόγο· η διάβρωσή τους από τη μαζική, εμπορευματοποιημένη κουλτούρα είναι ακόμα ασήμαντη· η κοινωνική συνείδηση και οι αξίες της αγροτικής κοινωνίας και του πολιτισμού της επιβιώνουν συχνά πεισματάρικα στο πλαίσιο της φτωχογειτονιάς: ο λαός μπορεί ακόμα να χτίσει ο ίδιος τα δικά του σπίτια, να τραγουδήσει τα δικά του τραγούδια, να πει τα δικά του καλαμπούρια. Τρανή απόδειξη το λαϊκό θέατρο του Καραγκιόζη, που, έχοντας πια αποκρυσταλλώσει την ελληνική του μορφή, γνωρίζει τώρα την πιο μεγάλη του ακμή.

Αυτός ο Καραγκιόζης σατιρίζει, παρωδεί και σαρκάζει όσα συμβαίνουν γύρω του με μια καταπληκτική ενημερότητα: τίποτε και κανείς δεν ξεφεύγει από τον γελοιογραφικό φακό του εξωφρενικού του γέλιου. Ο λόγος του

στήνει έτσι μπροστά μας μια φανταστική πολιτεία που το σπαρταριστό όσο και εφιαλτικό στην ουσία καρναβάλι της φανερώνει με έναν ολότελα χειροπιαστό αλλά διόλου νατουραλιστικό τρόπο το αληθινό πρόσωπο της κοινωνίας και της εποχής του. Μέσα σ' αυτή την πολιτεία με τα σεράγια και τις παράγκες της, όπου ξεφουτρώνουν οι πρώτες πολυκατοικίες και χιμούν άξαφνα οι μηχανές, το εξωφρενικό γίνεται οικείο και το οικείο εξωφρενικό: «Τα τραμ κόβουνε δέκα την ώρα», οι τσελιγκάδες γίνονται εφοπλιστές και αλλάζουν υπηκοότητα, οι φτωχοί σαν τον Καραγκιόζη «γευματίζουν στα στενά όπου υπάρχουν ντενεκέδες με κόκαλα», οι υποψήφιοι δήμαρχοι υπόσχονται να ενώσουν με γέφυρα τον Λυκαβηττό με την Ακρόπολη, οι πεθαμένοι ανεβαίνουν από τον Άδη με άδεια να ψηφίσουν (...) ή να γραφτούν στους εκλογικούς καταλόγους, γιατί πριν πεθάνουν ήταν αδήλωτοι, οι ξένοι στόλοι κάνουν αποβάσεις κι οι βουλευτές κοιμούνται όλοι στη Βουλή, τόσο βαθιά ώστε δεν νιώθουν τον Καραγκιόζη και το Κολλητήρι που μπήκαν να τους κλέψουν τα καπέλα.

Παράλληλα γελοιοποιούνται αλύπητα όλοι οι επαγγελματίες και καταγγέλλεται η κοινωνική τους ανευθυνότητα. Οι γιατροί, οι δικηγόροι, οι δημοσιογράφοι, οι επιστήμονες κάθε λογής παριστάνονται μόνιμα σαν τσαρλατάνοι που κυνηγούν αέρα ή «που φέρνουν φρέσκο από το εξωτερικό». Δίπλα σ' αυτούς οι κυβερνητικοί επίτροποι των εταιρειών, οι προμηθευτές του Δημοσίου, οι εργολάβοι των ασφαλοστρώσεων ή των προσφυγικών συνοικισμών – όλοι λίγο πολύ απατεώνες· αλλά και οι έμποροι, μπακαλτζδες, φουρναραίοι ή γαλατάδες, που νοθεύουν

τα τρόφιμα και αισχροκερδούν συστηματικά. Το θέμα είναι ιδιαίτερα αγαπητό στον Καραγκιόζη, που μας μιλάει συνέχεια για τις αφόρητες ανατιμήσεις, τα σκάνδαλα της εποχής, την παραλυσία του κράτους. Ιδού λ.χ. οι «καταχραστές που, άμα πάνε φυλακή, οι σκοποί τους κάνουν πλάτες και κάνουν ελεύθεροι τον περίπατό τους στο Ζάππειο». Ιδού οι νεόπλουτοι που γυρίζουν «στα μπαρ, στους χορούς και στα ντάνσιγκ», ή ταξιδεύουν τα καλοκαίρια στην Ευρώπη, οι φοροφυγάδες «που με σαράντα εκατομμύρια λίρες δεν έχουν δηλώσει ένα πενήνταράκι». Αλλά και οι πρώτοι «οικοπεδοφάγοι», που χρησιμοποιούν την πολιτική επιρροή τους για να βάλουν τα χωράφια τους στο σχέδιο πόλεως: «πόσοι δεν βούτηξαν κατ' αυτόν τον τρόπο κτήματα, ως και θάλασσα έκλεψαν ακόμα», μονολογεί κάπου ο Καραγκιόζης.

Πανταχού παρούσα η φτωχολογιά παρακολουθεί και κρίνει τα πάντα, συνάμα όμως μεγαλοπιάνεται ή πιθηκίζει. Ιδού ξανά ο Καραγκιόζης «να τρώει τη γρανίτα του στο Ζάππειο και να ψαρεύει προίκες», κι ύστερα πάλι να «τρώει ψωμί και κρεμμύδι» και «να βάζει το σακάκι του προσκέφαλο για να κοιμάται». Η επιβίωση δεν είναι δυνατή παρά με τις μικροαπάτες – προσαρμοσμένες φυσικά στο πνεύμα των καιρών. Λ.χ.: «επήγαινα εις τα δικαστήρια (...) και έπαιρνα κάπου κανέναν έμμισθο όρκο ή παρουσιαζόμουνα για αυτόπτης μάρτυς και έτσι επερνούσα την πείνα μου». Κι ο Καραγκιόζης ξεσπάει: «Όλοι μασκαράδες γενήγαμε». Στο βάθος όμως ξέρει πως οι αληθινές ευθύνες βρίσκονται αλλού: εκείνος είναι «τίμιος λωποδύτης», οι «άλλοι» είναι «λήσταρχοι». Να γιατί εξεγείρεται όταν τον πηγαίνουν φυλακή

και καλεί τους δεσμώτες του να ζητήσουν τους ενόχους ανάμεσα στους πλούσιους.

Ας δούμε τώρα τους πολιτικούς στόχους αυτής της σάτιρας. Με αξιοθαύμαστη ευθυβολία ο Καραγκιόζης διακωμωδεί πρώτα πρώτα τα εκλογικά ήθη της εποχής, αλλά και τη λειτουργία των «δημοκρατικών» της θεσμών. Έτσι λ.χ. στο έργο *Οι δημοκρατικές εκλογές*, στην έκδοση του Ξάνθου, η παρουσίαση του προεκλογικού αγώνα είναι συνάμα ένα ντοκουμέντο, ένα σατιρικό αριστούργημα και μια συμβολική ιχνογράφηση κάποιων πολιτικών δυνάμεων του τόπου. Η λαϊκή ψήφος διεκδικείται εδώ από δύο αντίπαλα, προσωπικά «κόμματα», με ηγέτες τον... Μπαρμπαγιώργο και τον Διονύσιο. Η αντίθεση είναι χαρακτηριστική: ο κόσμος του χωριού, της συντήρησης και του αναλφαβητισμού – ο κόσμος των δυτικοθρεμμένων μικροαστών, της «μόρφωσης» και της «προόδου». Κι όμως τίποτε δεν χωρίζει ουσιαστικά τους δύο αντιπάλους: και οι δύο μοιράζουν τις ίδιες κούφιες υποσχέσεις: και οι δύο χρησιμοποιούν τους πονηρούς κομματάρχες τους (ο Μπαρμπαγιώργος τον Καραγκιόζη, ο Διονύσιος τον Χατζηαβάτη) για να εξαγοράσουν ψήφους και συνειδήσεις: και οι δύο, τέλος, επιχειρούν τις πιο απίθανες καλπονοθείες. Η μόνη διαφορά είναι ότι ο Μπαρμπαγιώργος έχει πλούσιο χρηματοδότη: πράγμα που του επιτρέπει να δωροδοκήσει μέσω του Καραγκιόζη όλα τα εκτελεστικά όργανα, τους ψηφοφόρους και τον ίδιο τον Βεζίρη (η σκηνή είναι έξοχη) και να κερδίσει έτσι θριαμβευτικά την εκλογή. Ο μύθος είναι εύγλωττος.

Να γιατί ο Καραγκιόζης δεν δείχνει ιδιαίτερη εκτίμη-

ση για το κοινοβουλευτικό πολίτευμα. Οι βουλευτικές εκλογές δεν διαφέρουν άλλωστε από τις δημοτικές (πρβλ. το έργο του Κώστα Μάνου *Ο Καραγκιόζης βουλευτής*). Ακόμα και το Κολλητήρι αποκαλεί κοροϊδευτικά τους βουλευτές «πατέλες». Χαρακτηριστική είναι επίσης μια παρομοίωση του Καραγκιόζη για κάποιον που ροχαλίζει: λέει: «Κοιμάται μακαρίως σαν βουλευτής της δεξιάς». Αλλού καταγγέλλει τον ολιγαρχικό χαρακτήρα ενός συστήματος που επιτρέπει λ.χ. στον πλούσιο αλλά κουτό Μπαρμπαγιώργο «να βγει βουλευτής (...) και να διευθύνει τη χώρα αυτός που δεν είναι άξιος να μοιράσει δυο γαϊδουριών άχερα». Τούτο δεν τον εμποδίζει να διαπιστώσει τις ευθύνες των εξαθλιωμένων ψηφοφόρων που πουλούν σε οποιονδήποτε την ψήφο ή τις ζητωκραυγές τους: η καταγγελία όμως αυτή του συστήματος «πελατείας» συνδυάζεται αμέσως με μια ευρύτερη κοινωνική διαμαρτυρία: λ.χ.: «Μπέης: Τι εργασίαν κάμετε, κύριε Καραγκιόζη; Καρ.: Στας εκλογάς φωνάζω ζήτω. Μπέης: Καλά, μόνον εις τας εκλογάς εργάζεσθε; Καρ.: Αυτή τη δουλειά έμαθα. Και τότε μόνον τρώγω (...). Έτσι δεν με νοιάζει, όπου κι αν με φωνάζουν για ζήτω, γυρίζω αράδα...»

Ωστόσο, ο αντικοινοβουλευτισμός του μπερντέ δεν φαίνεται να οδηγεί ποτέ σε αναζήτηση κάποιου «σωτήρα». Είναι αξιοσημείωτο ότι, μολονότι πολλοί καραγκιόζοπαίχτες ήταν συντηρητικοί, μολονότι βρισκόμαστε σε μια εποχή που ο φασισμός έχει σαρώσει τη γειτονική Ιταλία, ο Καραγκιόζης –που θα δείξει στον πόλεμο και στην Κατοχή το αντιφασιστικό του πνεύμα– σαρκάζει εξίσου την αυταρχία και τον μιλιταρισμό. Σε καιρό, χωρίς άλλο, στρατιωτικής διακυβέρνησης λέει: «Γαρίδα έχει

γίνει το μάτι μου να ιδώ εκλογάς. Μα ούτε με το τηλεσκόπιο του Αστεροσκοπείου βλέπω εις το βάθος του ορίζοντος να φαίνεται τέτοιο πράγμα». Σύμφωνα πάλι με πληροφορία του βιβλίου του Καϊμη για τον Καραγκιόζη, ένα έργο-παρωδία των εκλογών του 1928 γελοιοποιεί τον Μεταξά στο πρόσωπο του αγροίκου Μπαρμπαγιώργου, ενώ τουλάχιστον ο Βενιζέλος έχει το προνόμιο να διακωμωδείται από τον πανέξυπνο Καραγκιόζη. Παράλληλα ο σκιερός ήρωας καταγγέλλει κάποιες οικονομικές καταχρήσεις των στρατιωτικών της μικρασιατικής στρατιάς και κάνει υπαινιγμούς για «συνταγματάρχες και στρατηγούς που βουτάνε λογιώ λογιώ φουσάτα». Αλλά το πιο ενδιαφέρον είναι ότι γελοιοποιεί την αξίωση των στρατιωτικών να κυβερνήσουν· ιδού λ.χ. πώς μιλάει ένας «υπασιστής» σε κάποιο έργο του Μόλλα: «Ξεύρετε, κύριοι, ότι η ζωή μας είναι πολύτιμος διά το Έθνος. Αν πεθάνομεν ημείς, τότε η χώρα θα υπογράψει και συνθήκας συμμαχίας, το οποίον σημαίνει ότι τότε δεν θα διευθύνονται τα πράγματα με τα πόδια αλλά με το κεφάλι». Παρ' όλο το χάσμα που μας χωρίζει από εκείνη την εποχή, ο λόγος έχει μιαν απροσδόκητη επικαιρότητα.

Με την ίδια ευστοχία φανερώνεται η εξάρτηση της χώρας από τις ξένες δυνάμεις. Αν οι Τούρκοι δυνάστες ενσαρκώνουν το κράμα πατερναλισμού και αυθαιρεσίας του ανατολίτικου δεσποτισμού αλλά και της ντόπιας εξουσίας, οι «τρεμπιέδες» και οι «ογιές οράιτ», όπως αποκαλεί τους Αγγλογάλλους ο Μπαρμπαγιώργος, τείνουν να ενσαρκώσουν τον δυτικό ιμπεριαλισμό σε όλη του την υποκρισία και τη δαιμονική αποτελεσματικότη-

τα. Οι «δυνάμεις» εμφανίζονται να στέλνουν με το παρामीκρό τελεσίγραφο, να ζητούν υπέρογκες αποζημιώσεις για το πάθημα κάποιου υπηκόου τους, τέλος να κάνουν διαρκώς αποβάσεις και κατοχή σε ελληνικούς τόπους. Αλλού οι ξένοι προσπαθούν να «φραγκέψουν» τους Έλληνες, και μάλιστα το καταφέρνουν· όχι όμως χωρίς την προδοτική βοήθεια κάποιων Ελλήνων. Σε ένα έργο του Μόλλα λ.χ. κάποιος Εγγλέζος ναύαρχος ορέγεται μια χωριατοπούλα, ανιψιά του Μπαρμπαγιώργου, και, συναντώντας την εχθρότητα των δικών της, αποφασίζει να την κλέψει· δωροδοκεί τον Καραγκιόζη και του ζητάει να τον βοηθήσει· εκείνος πάλι είναι πρόθυμος για όλα (σε μια στιγμή μάλιστα ομολογεί τα εξής αξιομνημόνευτα: «δεν είναι κακός τέτοιος γαμπρός (...) αν τσακωθούμε καμιά μέρα με τον Χατζηαβάτη, θα του κάνω πραξικόπημα. Θα βάλω τον ναύαρχο να του βομβαρδίσει το σπίτι»)· το σχέδιο πετυχαίνει και ο ναύαρχος υποδέχεται από τη ναυαρχίδα του το χωριό, που τον κυνηγά με κανονιές! Ο «μεταπρατικός» ρόλος του ντόπιου παράγοντα δίνεται έτσι ανάγλυφα – τουλάχιστον σε ένα συμβολικό και ασυνείδητο, στον δημιουργό, επίπεδο.

Κι ένα τελευταίο παράδειγμα: Στο έργο του *Οι Ανθρωποφάγοι* ο Μόλλας βάζει τα ακόλουθα εκπληκτικά λόγια στο στόμα ενός... αγρίου που βλέπει τους Ευρωπαίους να φτάνουν στον τόπο του (η καθαρεύουσα, μολοντί δεν αποτελεί διακωμώδηση, είναι απολαυστική): «Πάλι οι άθλιοι Ευρωπαίοι έρχονται να μας κάνουν κατοχήν, να μας υποδουλώσουν! Να εργαζώμεθα εμείς, να πλουτίζουν αυτοί! Έρχονται με την πρόφασιν πως θα μας εκπολιτίσουν επειδή είμεθα άγριοι και συγχρόνως

μας διδάσκουν την απάτην και τον δόλον». Ένα τέτοιο ξεμασκάρεμα των «εξερευνήσεων», σε έναν καιρό όπου ο μύθος του ευρωπαϊκού «εκπολιτισμού» είναι σχεδόν ανέπαφος και η αποικιοκρατία ακόμα στις δόξες της, δείχνει καθαρά τι απομυθευτική δύναμη έχουν κάποτε τα «αστεία» του μπερντέ.

Τι μας μαθαίνει αυτή η σάτιρα; Χωρίς να έχουν αποδεικτική αξία, μερικές σκέψεις μπορούν να διατυπωθούν ως υποθέσεις εργασίας (η ιστορική σχετικότητα είναι εδώ αυτονόητη):

1. Είναι φανερό πως ο Καραγκιόζης δεν γυρεύει να «συνειδητοποιήσει» το κοινό του· ακόμα λιγότερο να αλλάξει τον άδικο κόσμο που τον καταπιέζει. Ο λόγος όμως δεν είναι ότι ο ήρωάς μας δεν έχει τάχα συνείδηση της κατάστασής του ή δεν σκέπτεται, όπως το θέλουν ορισμένοι μελετητές· ο βαθύτερος λόγος είναι, νομίζω, ότι η «συνείδηση» του Καραγκιόζη δεν βρίσκεται έξω από το λαϊκό του κοινό, αλλά μέσα σ' αυτό. Κι αυτό το κοινό –που είναι σε τελευταία ανάλυση ο αληθινός δημιουργός μιας ομαδικής τέχνης όπως ο Καραγκιόζης– δεν έχει συνολικά ούτε ξεκάθαρη ταξική συνείδηση, ούτε δική του πολιτική εκπροσώπηση, ούτε τις οργανωτικές δυνατότητες που θα του επέτρεπαν, μέσα στην ιστορική περίοδο όπου διαμορφώνεται ο Καραγκιόζης, να ορίσει το ίδιο την προσδιορισμένη αλλού μοίρα του. Με άλλα λόγια, αν ο ίδιος ο τύπος του Καραγκιόζη πλάθεται με τα χαρακτηριστικά που ξέρουμε, είναι γιατί ανταποκρίνεται σε μια πολύ συγκεκριμένη ψυχολογική και κοινωνιολογική πραγματικότητα της πλειοψηφίας των θεατών του. Τού-

το όμως δεν σημαίνει ότι αυτοί οι άνθρωποι δεν σκέπτονται· σημαίνει, πιο ταπεινά, ότι αυτό το θέατρο καθρεφτίζει (όχι βέβαια ρεαλιστικά αλλά με τα δικά του κωμικά, ποιητικά και συμβολικά μέσα) πριν απ' όλα το ήθος ενός ορισμένου «λαού» μέσα σ' έναν ορισμένο χώρο και χρόνο.

2. Το ήθος αυτό δεν έχει μεγάλη σχέση με τις τρεχάμενες πολιτικές ιδεολογίες του καιρού του: ούτε τις αντιδραστικές ή τις «αστικοδημοκρατικές» ιδεολογίες της κυρίαρχης τάξης, που δεν έχουν στέρεες ρίζες μέσα στη λαϊκή παράδοση του τόπου, ούτε τις επαναστατικές, που είναι νηπιακές στην Ελλάδα της εποχής και δεν αγγίζουν περισσότερο από τις πρώτες έναν αγροτικό στην πλειοψηφία και παραδοσιακό στην ψυχολογία του πληθυσμό. Ο Καραγκιόζης αναπτύσσεται έτσι μέσα σ' ένα «προϊδεολογικό» κλίμα (ο όρος είναι ανθρωπολογικά επιλήψιμος αλλά συντομογραφικός). Αν θέλουμε πάντως να τοποθετήσουμε κάπως τη στάση των καραγκιοζοπαιχτών και του κοινού τους, θα έλεγα πως είναι, ως έναν βαθμό, συντηρητική· όχι πως δεν θα ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο· αισθάνονται όμως ότι μέσα στο πλαίσιο όπου ζουν (ας συλλογιστούμε μόνο την κοινωνική απομόνωση του Καραγκιόζη και των ομοίων του) τέτοια δυνατότητα δεν τους προσφέρεται. Ουσιαστικά απών από όλες τις αποφασιστικές διαδικασίες, ο λαός περιορίζεται να προβάλλει ορισμένα απλά και βασικά αιτήματα που συνοψίζονται καλά στη σάτιρα του Καραγκιόζη (πρβλ. την ακόλουθη αποστροφή του «Καραγκιόζη προφήτη» [έκδοση Μόλλα] στα... «κινέζικα»: «Το ξιφιέν να κοφιέν τα χειριέν καταχραστιέν αισχροκερδιέν, θεσιθηριέν, κομμα-

ταρχιέν αυτούς που επιτηδειέν διαιρεσιέν λαϊέν πουρ γεμισιέν πορτοφολιέν και σκασιέν [...] στην Ευρωπιέν πουρ γλεντιέν αβέκ γυναικιέν και σαμπανιέν. Τοτιέν μονιέν ορθοποδισιέν»): τακτοποίηση στα οικονομικά και στη διοίκηση, τιμωρία της αισχροκέρδειας, τιμιότητα των κρατικών λειτουργιών, περιορισμός μιας στενά προσωπικής ή ρουσφετολογικής κομματικής διαμάχης, ομόνοια της ηγεσίας: με άλλα λόγια, κάποιο «νοικοκύρεμα» του τόπου που θα επέτρεπε την απόδοση μιας στοιχειώδους δικαιοσύνης στα εξαθλιωμένα λαϊκά στρώματα. Ο Μακρουγιάννης δεν γύρευε άλλο πράγμα.

3. Είναι ωστόσο εξαιρετικά χαρακτηριστικό ότι οι λαϊκές ευχές έρχονται σε ανοιχτή σύγκρουση με τις βασικές εκείνες δομές της νεοελληνικής κοινωνίας και της εξουσίας της που διαιωνίζουν την υπάρχουσα κακοδαιμονία: σχηματικά: ολιγαρχία, έλλειψη αντιπροσωπευτικότητας, εξάρτηση από τη Δύση – σε όλα τα επίπεδα και σε όλους τους χώρους. Κι αυτή η αντίφαση μεταμορφώνει την «αφέλεια» ή την ευκολοπιστία του λαού (που θρέφονται άλλωστε από τον πληγωμένο «βιολογικό» πατριωτισμό του) σε μια γενικευμένη δυσπιστία προς τα άνω, που δείχνει όλη του την αποξένωση και ξεπροβάλλει κάθε τόσο στη σάτιρα του Καραγκιόζη. Η ρίζα του περιφημου «κυνισμού» του πεινασμένου ήρωα δεν είναι άλλη: πρόκειται στο βάθος για ένα τείχος που φτιάχνει ο παρατημένος στην τύχη του λαός για να προστατευτεί, πρακτικά και ψυχολογικά, από τη διάχυτη ή θεσμοποιημένη κοινωνική βία. Όμως αυτό το τείχος δεν τον εμποδίζει να δει όσα συμβαίνουν γύρω του: τον βοηθά αντίθετα να συντηρήσει, όσο μπορεί, το δικό του ήθος και να

κοιτάξει στην εξορία του τον κόσμο των «άλλων» από τη δική του σκοπιά: με έναν τρόπο που συσχετίζει, ταξινομεί και ερμηνεύει τις κατάσαρκες εμπειρίες του σύμφωνα με τις κατηγορίες της δικής του παράδοσης. Η όποια αρχική πρόθεση μετουσιώνεται έτσι σε μια σειρά από καίριες καταγγελίες του Καραγκιόζη που όχι μονάχα ονομάζουν με το συγκεκριμένο τους όνομα τα στραβά της κοινωνίας, αλλά αποκαλύπτουν κάποιους βασικούς μηχανισμούς που ορίζουν πολύ πιο αποφασιστικά τη λειτουργία της απ' ό,τι λ.χ. ο διχασμός βασιλικών και βενιζελικών. Κι αυτό μας δείχνει ότι ο «αναλφάβητος λαός» και σκέπτεται και καταλαβαίνει και γνωρίζει πολύ περισσότερα πράγματα απ' ό,τι πιστεύουν οι «μορφωμένοι» με έναν τρόπο βέβαια που φανερώνει άλλα όρια, μα και μιαν άλλη δύναμη (αισθητή λ.χ. στο επίπεδο της αυτοδύναμης λαϊκής έκφρασης, όσο τουλάχιστον ετούτη

είναι ακόμα επιτρεπτή από τις γενικότερες κοινωνικές συνθήκες), σε σύγκριση με τον στοχασμό των διανοουμένων.

4. Εκεί όμως που το ήθος και η βαθύτερη «γνώση» του λαού αλλά και η πραγματικότητα του τόπου εγγράφονται με μιαν ακρίβεια και μιαν αλήθεια ανύπαρχτες ως τώρα, κατά τη γνώμη μου, σε ολόκληρο το νεο-

ελληνικό θέατρο είναι όταν η συνειδητή σάτιρα γλιστράει στον συμβολισμό, στη ριζική απομυθοποίηση της εξουσίας και των καθιερωμένων αξιών ή ακόμα στον παραλογισμό μιας «ανοησίας» που έχει τη δική της κρυφή λογική (παραδείγμα από τα παραπάνω: «τίμιος λωποδύτης» – υπάρχουν πάμπολλες τέτοιες περιπτώσεις). Δεν πρόκειται εδώ για ηθελημένη αλληγορία ή μεταφορά αλλά για μια πρωτογενή έκφραση που αποκρυσταλλώνεται με μακρόχρονη συλλογική επεξεργασία και ξεσκεπάζει την πυρετική δραστηριότητα του ομαδικού ασυνείδητου απέναντι σε μια καταθλιπτική εξωτερική πίεση. Η δύναμή της οδηγεί είτε στη συμβολική ανατροπή κάθε ιεραρχίας και τάξης (ακόμα και της ίδιας της κοινής λογικής) είτε στην αποκάλυψη κάποιων μηχανισμών κοινωνικής αλλοτρίωσης, από την οποία δεν ξεφεύγει άλλωστε ούτε ο ίδιος ο λαός. Από αυτή την άποψη, το θέατρο σκιών είναι ολόκληρο μια ριζική διαμαρτυρία του συλλογικού δημιουργού του: όχι τόσο χάρη σ' αυτά που αποφασίζει να μας πει ή να κάνει ο ήρωάς του, αλλά χάρη σ' αυτά που μας φανερώνει με τον πιο άμεσο τρόπο.

Αντί, τεύχος 36, 10 Ιανουαρίου 1976, σ. 25-28